

بنام خدا

: دنیا در باغبانی تاریخیچه

بزرگ‌ترین مسئله‌ای که بشر همیشه در طول تاریخ چند هزارساله‌اش با آن روبرو بوده قحطی و کمبود مواد غذایی است و به این دلیل، در زمان‌های قدیم، پایه و اساس اجتماع‌ها را کشاورزی تشکیل می‌داده است. البته باید در نظر داشت که در هیچ **دنیای** مرحله‌ای از تاریخ، از جمع‌آوری مواد گیاهی خوراکی به طور کامل نظر نشده است و هنوز هم در بسیاری از نقاط گیاهان خودرو، دست کم در سطح محلی، از نظر مواد غذایی دارای اهمیت هستند. برای مثال می‌توان از جنگل‌های پسته خودرو در اطراف سرخس خراسان، بوته‌زارهای تمشک وحشی در مازندران، جنگل‌های زردآلوی وحشی در ترکیه و بوته‌زارهای در آمریکا نام برد. مطالعه سنگ‌نوشته‌ها، حجاری‌ها و اسناد تاریخی نشان می‌دهد که (Blueberry) زغال اخته آبی رنگ از آغاز کشاورزی تا کنون دوران‌های مشخصی را به شرح زیر طی نموده است **باغبانی** فن

: مصر و بین‌النهرین قدیم -1

این دوران حدود ۲۵ قرن (از حدود ۳۵۰۰ سال قبل از میلاد تا حدود میلاد مسیح) طول کشید. از ویژگی‌های این دوره ایجاد سیستم‌های آبیاری پیشرفته و نیز شناسایی و استفاده از گیاهان دارویی، ادویه‌ای و عطری زیادی است. مصریان قدیم، بسیاری خرما، انگور، زیتون، انار، موز، لیمو و انجیر، و از :را شناخته و کشت می‌کردند. برای مثال می‌توان از میوه‌ها **باغبانی** از گیاهان سبزی‌ها: خیار، عدس، سیر، تره، پیاز، کاهو، نعناع، تربچه، کاسنی و انواع هندوانه و خربزه را نام برد. در همین دوره، ساکنین کلد، بابل و آشور نیز با ایجاد آبراهه‌های بسیار دقیقی، که کف و دیواره آنها را با آجر مفروش بود، حدود شصت و پنج هزار کیلومتر مربع زمین را در بین‌النهرین به زیر کشت برده بودند. مجموعه گیاهی مربوط به هفتصد سال قبل از میلاد که آشوری‌ها باقی است. این افراد درختان نخل **باغبانی** مانده حاوی بیش از نهمصد گیاه مختلف است که حدود دویست و پنجاه عدد از آنها گیاهان و انجیر را با موفقیت کشت می‌کردند، و نیز از دیگر شواهد به دست آمده، چنین بر می‌آید که آنها در باره جنسیت در گیاهان و تأثیر گرده‌افشانی در تشکیل میوه و همچنین از تلقیح مصنوعی خرما و بر دادن انجیر آگاهی داشته‌اند.

: یونان قدیم -2

برخلاف مصریان و اهالی کلد و آشور، یونانیان چندان علاقه‌ای به جنبه عملی کشاورزی نداشتند، ولی در عوض به جنبه‌های عملی آن، یعنی گیاه‌شناسی و به ویژه طبقه‌بندی گیاهان و تاریخ طبیعی، می‌پرداختند. از تئوفراستوس، که به نام پدر گیاه‌شناسی نیز معروف است، نوشته‌های زیادی باقی مانده که حاوی مطالب گوناگون در مورد علوم مختلف گیاهی است.

: روم قدیم -3

امپراطوری روم قدیم حدود یک هزار سال (از حدود پانصد سال پیش از میلاد تا حدود پانصد سال پس از میلاد مسیح) بر بخش **دنیای** آن روز حکمفرمایی داشت. رومیان، برخلاف یونانیان، توجه زیادی به کشاورزی داشتند و این فن، سهم مهمی از مهمی از عبارت از دریافت دانسته‌ها و اقتصاد آنان را به خود اختصاص داده بود. خدمت مهم رومیان به کشاورزی و به ویژه **باغبانی** یافته‌های یونانیان و مصریان باستان، و بیشترین استفاده عملی از آنها بود. رومیان از پیوند زدن، تناوب، مصرف کود دامی، بهره‌برداری از انبار سرد و نیز گلخانه اطلاع داشته، بسیاری از میوه‌ها و سبزی‌ها را کشت می‌کردند. در شهر روم کشت گیاهان پیشرفت زیادی نمود. در این زمان ثروتمندان رومی، در اطراف شهر باغ‌هایی **باغبانی** زینتی متداول بود، و در آن دوره این رشته از داشتند که مزین به آب نماها، مجسمه‌های فراوان و خیابان‌بندی‌های منظم بود، که در آنها درختانی مانند: سیب، گلابی، انجیر، که در فارسی «گل‌سرخ» نامیده Rosee زیتون و انار، و نیز گل‌هایی مانند زنبق، گل سرخ (از آنجا که گل‌های بسیاری از گونه‌های شده، رنگ‌هایی غیر از سرخ دارند، اطلاق «گل سرخ» به این گل با اشکال مواجه است. مثلاً برخی از گونه‌ها یا ارقام را که رنگ زرد دارند باید «کل سرخ زرد» بنامیم.) بنفشه، میمون، شقایق، جعفری، سوسن و مینا کشت می‌شدند. در این زمان بود که پدید آمد، بدین معنا که عده‌ای با نگهداری از باغ دیگران مزد دریافت می‌کردند **باغبانی** برای اولین بار پیشه

: قرون وسطی و عصر اسلام -4

نیز **باغبانی** دنیای غرب از نظر علوم و فنون گامی عظیم به قهقرا برداشت و از جمله با سقوط روم، در اواخر قرن پنجم میلادی، قلمرو اسلامی و پیشرفت چشمگیر علمی مسلمانان به تقریب هم‌زمان با افول تمدن دچار افت کیفی فراوانی گردید. گسترش اروپا و قرون وسطی بود. در میان علوم مختلف، دانش فلاح (کشاورزی) نزد مسلمانان از اهمیت والایی برخوردار بوده است. شواهد تاریخی نشان می‌دهند که از یک سو دستورهای اسلامی دایر بر پاداش نیک دو جهانی کشت و کار و از سوی دیگر گسترش قلمرو اسلامی که دارای تفاوت‌های اقلیمی و آب و هوایی شدید بودند، همچنین نیاز به غذا، ساختن دارو، مصارف صنعتی و ایجاد آبادانی و خرمی، عوامل بسیار اساسی در پیشبرد دانش کشاورزی در میان مسلمین بوده است. از آن جمله: احداث باغ و درختکاری در میان مسلمین تا آنجا گسترش داشت که برخی از شهرها و نواحی آن زمان، به واسطه باغ‌ها و ریاحین مشهور خود در تاریخ ثبت شده‌اند برای مثال: باغات طایف، نخلستان‌های مدینه، باغ‌های متعدد در عراق به ویژه در حومه بغداد، نخلستان‌های کوفه و باغ‌های مئمر و غیر مئمر در دمشق را می‌توان نام برد. در آن زمان، سمرقند و سند را با صفات‌ترین گردشگاه‌های روی زمین می‌دانسته‌اند و بخارا را به واسطه درختان و گل‌های آن، دلکش‌ترین شهر و به نام شهر باغ‌ها می‌شناختند. علاوه بر این، قصرهای خلیفه‌ها و امیران آنان از اندلس گرفته تا چین دارای باغ‌های بسیار زیبا با طراحی ویژه خود بوده است که با توجه به ساختار ویژه آنها، می‌توان آنها را باغ‌های دوره اسلام یا باغ‌های اسلامی نامید. به طور کلی، در قلمرو اسلامی از اندلس، شام، عراق، ایران، هند تا سایر کشورهای، مسلمانان علاوه بر تولید محصولات باغی، درختان غیر مئمر و ایجاد فضای سبز در درون قصرها به ایجاد باغ‌های گیاه‌شناسی و گلکاری نیز می‌پرداخته‌اند. در این راستا، نه تنها بذر و نهال ارقام مختلف گیاهان را در باغ‌های گیاه‌شناسی جمع می‌کردند، بلکه دانشمندان این رشته مطالعه‌ها و توصیه‌هایی پیرامون افزایش، شناخت درختان، قلمه‌زدن، پیوند زدن، حرکت شیره نباتی و حتی کنسرو کردن میوه‌ها داشته‌اند که از میان آنها این

عوام را می‌توان نام برد. در این دوره گل‌هایی مانند: یاسمن و لاله (که توسط مسلمانان به اروپا راه یافت) و همچنین درختانی مانند: انار، انبه، انجیر، انگور، پرتقال، خرما، زیتون، زردآلو، لیمو، لیموشیرین، هلو و نارنج را می‌شناختند و کشت می‌کردند. در زمان جنگ‌های صلیبی و رومی‌های غرب و اسلام، صلیبیون علوم مختلفی را از مسلمانان کسب کردند و در واقع اولین سنگ‌های بنای رنسانس اروپا گذاشته شد. در دانش کشاورزی نیز اروپایی‌ها با بردن ارقام درختان و گل‌ها و گیاهان زراعی و تعمیم آن در کشورهای خود و همچنین بهره‌گیری از کتاب‌هایی که توسط مسلمانان نوشته شده بود بهره‌وری بردند. هرچند که بیش از جنگ‌های صلیبی نیز به سبب تجارت و داد و ستد مسلمانان با غرب شناخت و کاشت برخی از درختان میوه به دیگر نقاط جهان، از جمله اروپا رسیده بود. به‌رحال بسیاری از پیشرفت‌های شگرف در این رشته هم مدیون آن دسته از دانشمندان اسلامی است که با گردآوری خود در راه پیشبرد کشاورزی نقش داشته‌اند. برخی از این کتاب‌ها عبارتند از: الفلاحه النبویه تألیف ابن وحشیه، الفلاحه تألیف ابن عوام، النبات تألیف ابوحنیفه دینوری، الجامع فی الادویه المفرده تألیف ابن بیطار، کتاب النبات و الشجر، تألیف ابی زبید سعد بن اولی الانصاری، کتاب صفه النخل، کتاب صفه الزرع، کتاب النبات تألیف القاسم بن معین، کتاب الفلاحه و العمارة تألیف محمد بن اسحق الهمدانی، کتاب النبات، کتاب الزرع، کتاب النخله تألیف ابی حاتم السید حسینی، کتاب الروضه الزهره تألیف الفتح بن خاقان بن احمد، کتاب النبات، کتاب البستان، کتاب الروضه، کتاب الزهر، کتاب الاشجار، تألیف جابر بن حیان و کتاب النبات و الشجر، تألیف عبدالملک بن قریب الاصمعی.

دوره رنسانس اروپا و آغاز عصر جدید تا اواخر قرن نوزدهم میلادی -5:

در اوایل قرن چهاردهم میلادی با آغاز رنسانس در اروپا، اروپایی‌ها با استفاده از یافته‌ها و اختراعات دانشمندان اسلامی، به نیز از این جریان برکنار نماند. و به ویژه **باغبانی** تجدید حیات و ترقی و تعمیم دادن علوم و فنون مختلف پرداختند. کشاورزی و **دنیای جدید** در سال ۱۴۹۲ میلادی باعث شد که پیشرفت فراوانی نمود. کشف **باغبانی** در ایتالیا و فرانسه،

به ویژه در بخش سبزیکاری با دریافت **باغبانی دنیای جدید** اضافه گردد و فن جدیدی به گنجینه موجود در **باغبانی** گیاهان گیاهانی مانند: گوجه‌فرنگی، سیب‌زمینی، لوبیا و کدو رونق بسیار بگیرد. از مهمترین نوآوری‌ها و یافته‌های این دوره می‌توان

(Robert Hook) (کشف یاخته (سلول) توسط رابرت هوک (۱۶۶۵-۱۷۰۲) 1-

(Rudolph Camerarius) (1665-1721) کشف دوباره جنسیت در گیاهان توسط رودلف کامراریوس-2

(Carl von Linne) (طبقه‌بندی علمی گیاهان توسط کارل لینه 1۷۰۷-۱۷۷۸) 3-

(Jethro Tull) (1731) ابداع روش کشت خطی محصول‌های یک ساله توسط جتروتال-4

را نام برد (Gregor Mendel) (1884-1882) مطالعه‌های توارثی گرگور مندل-5

: یکصد سال بعد -6

گفته شده که پیشرفت کشاورزی در یکصد سال گذشته، بیش از پیشرفت آن در یک صد قرن قبل از آن بوده است. دلیل عمده این پیشرفت و ترقی سریع، از یک سو، جایگزینی ماشین‌های کارآمدتر و به ویژه تراکتورهای دیزلی، به جای افزارها و وسایل شخم‌زنی اولیه و از سوی دیگر، پیشرفت‌های عظیم علمی و فنی در اروپا و آمریکا است. سهم مهمی از این پیشرفت مربوط به متخصصین به‌نژادی گیاهان (اصلاح نباتات) است که با ایجاد ارقام جدید، زارعین را قادر ساختند که تراکم بوته را در واحد سطح بالا برده، در ضمن از کودهای شیمیایی به مقدار بیشتری استفاده کنند، و در نتیجه محصول بیشتری به دست آورند. به عنوان نمونه می‌توان از گوجه‌فرنگی نام برد که میزان متوسط محصول آن در آمریکا که تا سال ۱۹۴۰ حدود ۱۲ تن در هکتار بود به دلیل معرفی ارقام جدید و نیز به کار بردن فناوری (تکنولوژی) پیشرفته، در حال حاضر به طور متوسط به بیش از ۴۵ تن در هکتار رسیده است. اوایل قرن نوزدهم، در آمریکا هر زراع فقط برای چهار نفر، قدرت تولید غذا داشت. این رقم در سال ۱۹۴۰ تنها بالغ به ۱۱ نفر شده بود، ولی در اثر پیشرفت سریع علوم در سال‌های پس از جنگ دوم جهانی، به ویژه کشف انواع سم‌های آلی کشاورزی مانند علف‌کش‌ها و نیز ساخته شدن ماشین‌های پیشرفته‌تر و کاراتر، در سال ۱۹۶۷ به ۳۷ نفر رسید و در حال حاضر به ۵۷ نفر رسیده است.

داشته، علم شیمی است. **باغبانی** در کشورهای پیشرفته یکی از علوم که مهم‌ترین اثر را در پیشرفت کشاورزی، و به ویژه شیمیایی، آفت‌کش‌های آلی و به ویژه تنظیم‌کننده‌های رشد گیاهی، نه تنها میزان تولید امروزه، با ساخته شدن انواع کودهای محصول در واحد سطح بالا رفته بلکه بسیاری از کارها، مانند کنترل علف‌های هرز، تنک کردن گل و میوه، برداشت محصول و حتی هرس کردن، با مواد شیمیایی مختلف انجام می‌شود و به این ترتیب یک باغدار با کار کمتر غذای بیشتری فراهم می‌آورد.

: در ایران **باغبانی تاریخی**

دنیاست که در آن کشاورزی و تمدن شروع شده و انسان اولیه برای نخستین بار گفته می‌شود که ایران یکی از اولین کشورهای در فلات ایران به کشت و زرع و پرورش دام، دست زده است. همچنین گفته می‌شود که مهاجرت آریایی‌ها به ایران بر خلاف مشهور، مهاجرتی چوپانی و در جستجوی چراگاه‌های جدید نبوده، بلکه مهاجرتی دهقانی و در جستجوی زمین بهتر برای کشاورزی بوده است (به نظر می‌رسد منظور درخت آسوریک که از زمان ساسانیان باقی مانده (ترجمه ماهیار نوابی، بنیاد فرهنگ ایران) و در آن از رجزخوانی یک بز در برابر نخل سخن می‌رود- نمایشگر اختلاف بین دامداران و کشاورزان اولیه است، اینکه منظومه به نفع بز که قادر به حرکت (کوچ) است پایان می‌پذیرد « به چرای کوه‌ها شوم تو کوفته‌ای ایدر، چو میخ جولاهان» حاکی از دیرینگی ریشه‌های این منظومه است در آغاز ایجاد باغ‌های باستان). حفاری‌هایی که در اطراف کاشان انجام شده است نشان می‌دهد که در شش هزار سال پیش، ایرانیان متمدن بوده و سیستم زراعی پیشرفته‌ای داشته‌اند.

در حفاری‌های نقطه‌های مختلف ایران مشخص گردیده که در حدود ۳۳۰۰ سال پیش از میلاد مسیح درخت را در ری، دامغان و میان نقاط مختلف ایران رابطه برقرار بوده **باغبانی** کاشان به طرز مشابهی نقاشی می‌کرده‌اند و بنابراین در آن زمان از لحاظ (چهارم) آمده است که سومین جایی که زمین است. دین زرتشت به کشاورزی اهمیت فراوان داده و در اوستا (وندیداد-فصل

شادمان‌ترین است، آنجاست که یکی از خداپرستان بیشترین غله را کشت کند و بیشترین گیاه میوه را بکارد. بطروشفسکی از استراسیون روایت می‌کند که در قرن اول پیش از میلاد مسیح، ایرانیان تمامی درختان میوه‌ای را که در یونان وجود داشته به استثنای زیتون کشت می‌کرده‌اند. گزنون از قول سقراط نقل کرده است که در دوره هخامنشیان باغ‌هایی در ایران وجود داشته آمده و به معنای بهشت است) (Paradice) که آن‌ها را پارديس یا پردیس (این کلمه در زبان‌های رایج اروپایی به صورت پارادیس می‌نامیده‌اند و در آن‌ها درختان دارای ارتفاع مساوی و روی خط‌های منظم کشت شده را به وسیله چرخ‌چاه‌های بزرگی که توسط گاو گردانده می‌شدند آبیاری می‌نمودند. از میوه‌های مهم این زمان می‌توان انگور، خرما و انجیر را نام برد

با حمله اسکندر مقدونی، کشاورزی ایران رو به افول گذاشت و بسیاری از کاریزها، باغ‌ها و مزرعه‌های اطراف آن‌ها از بین رفت و این وضع تا زمان به حکومت رسیدن اردشیر بابکان ادامه یافت. ساسانیان به احیای قنات‌ها و تشویق و توسعه زراعت و باغبانی دامپروزی همت گماشتند و ایران دوباره آباد شد. همچنانکه بطروشفسکی هم متذکر شده، در کتاب پهلوی بوندهشن که مربوط به زمان ساسانیان است و امروزه آن را بن دهش می‌نامیم، از کشت انواع میوه مانند پرتقال، خرما، (Bundahishann) انگور، سیب، به، لیمو، انار، هلو، انجیر، فندق، سنجد، بادام، توت، گلابی، پسته، زردآلو، گردو و شاه بلوط و نیز انواع سبزی و گل مانند تره تیزک، تره، گشنیز، خیار، نرگس، یاسمن، نسترن، لاله، بنفشه، همیشه بهار، سوسن، تاج خروس، گل سرخ و گل زعفران صحبت رفته است.

پس از ساسانیان، تا زمان حمله مغول، کشاورزی ایران به تناوب دچار رکود (در زمان بنی‌امیه) و رونق (در زمان بنی‌عباس و حکومت‌های محلی) گشت. ابومنصور موفق الهروی (قرن چهارم هجری) در کتاب خود الابنیه فی حقایق الادویه از تعداد زیادی از باقلا، خربزه، هندوانه، بادنجان، ریجان، نام برده است. بنا به گفته ابومنصور در آن زمان از سبزی‌ها: اسفناج، باغبانی گیاهان پیاز، سیر، نخود فرنگی، هویج، شنبلیل، تره تیزک، نخود ایرانی، کاهو، چغندر، ترخون، عدس، ترب، نعناع، کدو، خیار، کرفس، گشنیز، لوبیا چشم بلبلی، ماش، کاسنی، مارچوبه، جعفری و شویب در ایران کشت می‌شده است. فهرست اسامی میوه‌هایی که ابومنصور ذکر کرده است مشابه فهرست بوندهشن می‌باشد، با این تفاوت که او زیتون، شفتالو، زغال‌اخته، گیلاس و آلبالو، ازگیل و زالزالک را نیز جزو میوه‌های رایج ذکر می‌کند.

ایران به بیشترین پیشرفت خود رسید و برای اولین بار کشت مرکبات در اطراف دریای خزر آغاز گشت. باغبانی در زمان دیلمیان انواع سبزی مثل مارچوبه و گل کلم به مقدار زیاد در ایران کشت و مصرف می‌شدند ولی جالب اینجاست که در این دوره، برخی از بعدها کشت آنها منسوخ شد و با وجود آنکه به تازگی دوباره برخی کشاورزان آنها را تولید می‌کنند، هنوز مصرف آن‌ها همگانی نشده و جزو گیاهان تفننی محسوب می‌شوند.

نیز از رونق افتاد و وضع بدین صورت بود تا آن که غازان‌خان تیموری (اواخر باغبانی در اثر حمله مغول، همراه با ویران شدن ایران، قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هجری قمری) همت به آبادی کشور و توسعه کشاورزی گماشت. در قلمرو وی انواع درختان میوه و اصفهان انواع میوه به هندوستان و آسیای صغیر و از آنقدر رونق داشت که از باغبانی سبزی‌ها در تمام نقاط کشت می‌شدند و کرمان خرما به سایر کشورها صادر می‌گشت. در ایران دوره اقلید و سورمق مرکز تولید برگی زردآلو و خراسان ناحیه مهمی برای کشت انواع میوه به شمار می‌آمد. از زمان غازان‌خان (سال ۷۰۰ هجری قمری) کتابی به نام «کتاب در علم فلاحت و زراعت» که نویسنده آن ناشناس است باقیمانده که در سال ۱۳۲۳ هجری قمری توسط عبدالغفار خان نجم‌الدوله با چاپ سنگی منتشر شده است. بنا به گفته بطروشفسکی در کتاب فوق که دارای فصل‌های زیادی است، درباره نگهداری تخم‌ها، غلات و اینکه کدام درخت و گیاه از تخم می‌روید و کدام را باید به صورت نهال کاشت، ویژگی‌های انگور و دیگر درختان بارده و بی‌بار، انواع گیاهان زینتی و شرایط کود (زبل) دادن صحبت گردیده و به هر گیاهی، بخشی تخصیص یافته است. نویسنده در این کتاب به پیوند زدن انواع درختان بارده و بی‌بار و نیز بذرافشانی، نهال کاری و (Cutting) مشاهده‌ها، تجربه‌ها و امتحان خویش در قلمه زدن کاشت درختان استناد کرده و چنین بر می‌آید که شخصاً آزمایش‌های فنی زیادی در کشاورزی انجام داده است. دانشمندان این سرزمین با وجود مطالعه درباره ویژگی‌های دارویی گیاهان، به کارهای به طور کامل فنی نیز می‌پرداختند و دستگاه‌هایی برای بهره‌برداری از آب تهیه نمودند که از آن جمله می‌توان چرخ چاه خودکار (چرخ آب عین) را مثال آورد که محمد حافظ اصفهانی در قرن دهم هجری قمری جزو چهارده اختراع خود ذکر کرده، می‌نویسد: «هشتم- چرخ‌آب عین است که آب از چاه عمیق، در غایت آسانی کشیده می‌شود و دلو که بر لب چاه رسیده خود، خالی می‌گردد- بی‌حرکتی و عملی از خارج» با این همه، پس از غازان‌خان تا اوایل قرن دهم هجری، یعنی شروع حکمرانی صفویان، دوباره کشاورزی ایران سیری نزولی را طی نمود که دلیل اصلی آن عدم وجود یک حکومت مرکزی و ضعف نیروهای محلی و جنگ‌های مداوم بین آن‌ها بود.

با چیره شدن صفویان بر سراسر ایران و تشکیل یک حکومت مرکزی با قدرت، بار دیگر کشاورزی ایران رونق گرفت. هرچند که با وجود تمام کوشش‌ها، حتی در زمان شاه‌عباس نیز، به رونق پیش از حمله مغول نرسید. در این زمان در تمام ایران درختان میوه به ویژه زردآلو، هلو، به، بادام، انجیر، انار و انگور کشت می‌شدند. کشت خرما در خوزستان، فارس، کرمان و سیستان مرسوم بود و خرماي ایران (به ویژه خرماي جهرم) بهترین خرماي جهان به شمار می‌آمد و مقدار زیادی از آن به هندوستان صادر می‌شد. کشت مرکبات در مازندران و زیتون در مازندران و خوزستان معمول بود. در این دوره خرماي کرمان، پیاز خراسان، انار یزد و شیراز، و نیز پرتقال مازندران به خارج از کشور صادر می‌گشت. اوژن فلاندن که در آن دوره به ایران آمده بود، در سفرنامه خود می‌نویسد: زراعت ایران مانند زراعت اروپا است. از زمان صفویان نیز کتاب‌های کشاورزی مختلفی باقی‌مانده که مهم‌ترین آن‌ها ارشاد الزراعه، تألیف فاضل هروی در سال ۹۲۱ هجری قمری است که در سال ۱۳۲۲ هجری قمری توسط عبدالغفار خان نجم‌الدوله با چاپ سنگی منتشر شده است.